

KUTADGU BİLİG'DE TÜRK AİLE KÜLTÜRÜNDE BİR BABANIN OĞUL İMAJI YA DA SÜREGİDEN BELLEK/KÜLTÜR

**Son Idea in the Mind of a Father in the Turkish Family Culture of Kutadgu
Bilig or Ongoing Memory/Culture**

Doç. Dr. Altan ÇETİN*

ÖZ

Milli kültürün unutulmuş ve yabancılaşmış bir kavram olmaktan kurtulup yeniden canlanmasına dair teorik ve tarihi belgeler üzerinden yapılan pratik çalışmalar son derece önemlidir. Bu çalışmalar bir yönüyle felsefe, sosyoloji gibi normatif bilimlerle tarih ve halk bilimi gibi sahalarda müşterek faaliyetlerini ifade eder. Milli hafızanın tazelenmesi geçmişteki bir varoluş durumunun bugün ve gelecek arasındaki ideal şimdiki zamanda yeniden ve bir daha hayatiyet bulması anlamını taşır. Buna dair pek çok kaynak bu noktada devreye girebilir. Kutadgu Bilig gibi tarihi bir zeminin ürünü ancak bir milletin varoluş özlerini muhtevî eserler bu noktada önem arz ederler. Kutadgu Bilig'de rastlanan bir babanın oğlundan beklentilerine dair yazdıkları şekil itibarıyla tarihi bir görüntüde olsa da öz açısından genel bir varoluş durumunu temsil eder. Bu noktada ideal Türk ailesi adına bir takip çıkarımlar yapmak da mümkündür. Bu noktada kabuktan öze doğru yapılacak bir anlamdaki hermenötik bir deşifre faaliyeti, üzerine zamanın niceliksel örtüsünün kaplandığı bir durumdan, öze dair niteliksel olan durumların yeniden canlanmasını sağlayabilecektir.

Anahtar Kelimeler

Milli Kültür, Hafıza, Aile, Kutadgu Bilig

ABSTRACT

Practical studies based on theoretical and historical documents for the recovery of National culture from being almost forgotten and estranged concept are very important. These studies are related in a way with the cooperative activities of normative sciences like philosophy and sociology, together with the history and folklore. Refreshment of national memory means the renewal of a former existence situation at an ideal time between now and future. At this point lots of sources can be used. Sources like Kutadgu Bilig which are formed on historical fundamentals and contain an essence of a nation are important. The expectation of a father from his son (which is a coinciding situation written in Kutadgu Bilig) looks like not only a historical document but also represent a general existence situation in terms of essence. At this point with the aid hermeneutic deciphering from shell to core, essence can be reached from historical events.

Key Words

National Cultur, Memory, Family, Kutadgu Bilig

Düşünen bir varlık kendisini maddi ve manevi unsurlarla devam ettirebilir. Bu bakımdan bu değerler en genel ifadeyle süre giden bir aktarıma ihtiyaç duyar. İnsanın bu ihtiyacı adına bellek ve bilinç bu anlamda önem kazanır. Soyut bir halden somuta yani insan topluluklarının milletler halinde kümeleşmesi söz konusu olduğunda bu süre gidişte tarih büyük önem taşır. Zaman bir milletin içinde yüzdüğü sonsuz bir okyanustur. Milletlerin o okyanusa hangi kıyıda girdiği ve nerden çıkacağı bilinemez.

Ama kendi var oluşunu idrak ettiği ve buna dair verilere sahip olduğu ilk tarihlerle başlar ve sürer gider. Bir milletin bireyleri milli kişilikleriyle kendilerini aktardıkları sürece de o milletin varlığından söz edilebilir. Sözlükte bellek yaşananları, öğrenilen konuları, bunların geçmişle ilişkisini bilinçli olarak zihinde saklama gücü olarak kaydedilmiştir. Yani bellek zaman içindekileri saklama deposu olmak gibi sadece güne dair bir saklama değil geçmişle ilintili olarak değerlendirme yapmak gibi bir özelliği ta-

* Gazi Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, altanoides@yahoo.com

şır. Bu zamana ve onun içinde şekillenen insana özel bir durum kazandırır. Yani sonsuz bir akış içinde bir ben olma, ait olma, kişilik kazanma ve bunu aktarma bu yeti sayesinde mümkündür. Kant, *zaman*'i içindeki tüm görünürlerin ötesinde a priori bir alan olarak belirler. Göktürk abidelerindeki "Zamanı Tanrı yaşar insanoğlu hep ölmek için türemiş"(Akarsu 1963: 117, Ergin 1988: 30) ibaresi Kant'ın bu zaman bakışını ve insanın tarih içindeki durumunu hatırlatır mahiyettedir. Zaman aşkındır ve aşkın olanın elindedir, insan zaman içinde görünürlerden biridir, onu çekip alsak da zaman sürer gider. Ancak şu da unutulmamalıdır ki zaman denilen şey her halükarda hafıza yetisine sahip insan ve onun belleği sayesinde harekete geçebilir ve anlam kazanır. Zamanı düşünen birilerinin olmadığı yerde zamanın anlamı nedir? sorusu burada akla gelmektedir. O zaman tarih ve kültür ne kadar anlamlı olacaktır. Zira bir şeyi bilince taşımak o şeyi tarihe taşımak demektir. İnsan hafızası zaman içinde biriktirebilme yetisiyle parça parça bilgilerden anlamlı bütünlükler kurgulayan şuur oluşturu bir özelliğe sahiptir. Bergson'a göre zaman insan bilincinin bir oluşumu ve yaratıcı gelişimidir. İnsan bilincinin dışında değil, gelişim süreci içindedir. İnsan bilinci ise belleğin oluşturduğu ayrı bir varlıktır. Belleğin kökeni de geçmişin şimdiki sürede uzamasıdır. Bellek bu özelliği yüzünden durağan değildir; geçmişten bugüne doğru uzayan kesintisiz bir akıştır. Nitekim insanın "bilinçli varlığın özünü, geçmişin şimdiki sürede uzaması demek olan bellek kurar, geçmişin geriye dönmesi söz konusu değildir. Süreç felsefesi denilen akım durağan değil devamlı sürekli olarak içerir bir zaman anlayışına vurgu yapmaktadır. Onun dizgesine göre hem doğal dünyayı hem de insan ögesini içeren gerçekliğin özünde tarihsel bir yapı vardır; geçmişten kaynaklanır ve yenilikle doğru bir gele-

ceğe ilerler. Bilinç verisi geçmişten geleceğe ardışık olarak sürekli gelişir gider(Bozkurt 1998: 34). İnsanın biyolojik bir varlık olmanın ötesinde kendi farkına varması ve kendi içinden çıkıp kendisi için formuna geçmesi, bir sürece, bir kültüre ve bir tarihe sahip olması bir ortak hafızayı hissedip, bilip özümsemiyle mümkündür. Bir millete mensup olmak işte böyle bir felsefi eylemin sonucudur. Fiziksel zamanın matematiksel ilerleyişine karşın sosyal zaman insan hafızasında yaşar. Bu personalistlerdeki bireyin maddi, kişinin ise bir insanın ruhi yönünü anlatması (Gökalp 1994: 36) şeklindeki yorumuyla benzeştirilebilir. Dün var olmuş örneğin Hitit kültürü gibi bir yapı bugün kendisini sürdüren bir hafıza olmadığından ölüdür. Ya da bir zanaat kendisini aktarmak kabiliyetini kaybetmişse geleceği olmayan metruk bir müzelik malzeme yığını bırakmanın ve geçmişe dair bir hatıra aktarmının ötesinde fonksiyon icra edemeyecektir.¹ Değerler de aynen böyle hafızalarda sürekli yinelenerek kendilerini sürdürürler. Tarihin öznesi olan insan ve gerçekleşme nesnesi olan mekân ve bunun kavramsal bir tezahürü olan millet müşterek hafızada sürdürülebilir bir devamlılığa bağlıdır. Bu devamlılığın içinde medeni ve kültürel unsurlar birlikte devam etmekte içlerine yenilerini almakta ya da bazı şeyleri eleyerek devam etmektedirler. Fiziksel zekâmızla kültürümüzü var ederken sosyal zekâmızla değerlerimizi kurgularız. Dolayısıyla fiziksel zaman ve fiziksel zekâ öznenin maddi dünyasını kurgularken sosyal zaman ve sosyal zekâ değerler dünyasını kurar. Dolayısıyla geçmişe dair fiziksel mekanizmalar söz konusu olduğu kadar hafızanın hatırlamasına dayalı unsurlar da vardır. Geçmiş kendisi bir yandan fizikselle diğer yandan sosyal ile geleceğe mal eder. Böylece kendiliği itibarıyla biricik olan ben olan fert biz olmanın idrakine varır. Münferit beni top-

lum içinde aile ve çevre gibi etkilerle mensup olduğumuz bizi oluşturan kodlar kurgular. Tek-kışı olan birey bir milletin kültürel ve medeni kodlarıyla tüm-kışı haline dönüşür (Akarsu 1998: 152). “Kışı önceden olmuş bitmiş bir şey değildir. Toplum içinde başkası ile karşı karşıya geldiği zaman kişidir ve kişiyi sağlam bir şekilde geliştirmek ve geleceğini hazırlama için toplum düzene sokulur. Mounier kişiler gerçek değerlerini toplumda bulurlar ve birbirlerine ortak değer yargılarıyla bağlanırlar” (Dindar 1992: 43, 45–46) diyerek tam da bu konuya işaret eder. Böylece de kişinin kendisi olarak var oluşunun ötesinde bir toplumsal var oluş ve yapı olur. Bu bakımdan süre giden hafıza millet içinde tek-kışileri tüm-kışiler halinde organik bir bünyenin parçaları halinde şekillendirmeyi ister. Bu bir baskı değil paylaşılarak büyüyen bir toplumsal uzlaşmadır. Çünkü hiçbir birey zorla bir toplumsal var oluş üyesi yapılamaz. Her zorlama sadece içine doğru derinleşen bir riyakârlığın başlatıcısı olacaktır. Toplum denilen şey topluluktan farklıdır. Topluluk bir araya gelmiş yığınların bir amaçsız birlikteliği iken toplum bir bilinç edimlerle kurulan bir birlikteliktir. Süre giden hafızanın önemi de burada açığa çıkar. Toplumu yığından ayıran ve millet hususiyeti kazandıran temel konulardan birisi bu süreklilik ve bilgi edimlerinin aktarılması yoluyla devam eden hafızadır. Burada niyetlenen tek-kışı olan bireye değerlerle kavramsal nitelikler kazandırarak bir kişilik oluşturmak ve toplumsal çerçevede ona bir kültür bağlamında değer kazandırmaktır. Bu yolla insan ailesinden başlayarak toplumun değişik aşamalarında kendisini var ederek sürekli gelişir. Böylece renklerin ve dillerin halitası olan insanlık içinde bir muayyen kültüre bağlanarak toplumsal hafızayı değişik unsurlarıyla edinererek kendisini yabancılaşmaktan korur ve sentezler. Bu sentezlemede bir yan-

dan statik bir varlığa saplamlık kalınlıktan kurtularak toplumdaki değişim ve dönüşümlere uyum sağlayarak gelişmek gibi yerel bir eylem varken öte taraftan aşkıncı bir zihniyeti ve yapıyı elde etmeye yönelik bir taraf da söz konusudur. Bu dinamizmi sağlayan unsurlar içinde en önemlilerinden biri süre giden hafızada aktarılan değerlerdir. Cüzi bir hafıza olan birey tek-kışı bu değerler vasıtasıyla bir kültürün ve eğer varsa medeniyetin külli hafızasına bağlanarak kişiliğini sürdürür ve geliştirir. Kimlik dediğimiz hadisede bu güncel ve gelenekselin terkihiyle vücuda gelecektir. Yani bir yanda tözsel değerler öte yanda maddi dünya ve bunun sentezinde oluşan bir millet ruhundan bahsedilebilir. Töz kültürel içinde beklide kendine yabancılaşmış görünürse de insan denilen dinamik hafızaya sahip varlık sayesinde kendisini yeniden ortaya koyar. Bergson’un ifadesiyle madde kendini bozarken hayat onu yeniden yapandır. Madde inen, hayatsa çıkan bir özelliktedir. Hayata bu dinamizmi sağlansa ruhtur (Bayraktar 2007: 95). “Bilincin, belleği analiz etmek için, işleyen belleğin hareketini izlediği her seferinde kolaylıkla bu saptanabilir. Bir anıyla mı buluyoruz, tarihimizin bir evresini mi hatırlıyoruz? Şimdiki zamandan koparak, öncelikle genel olarak geçmişe, sonra da geçmişin belli bir bölgesine yerleştiğimiz sui generis bir edimin bilincindeyiz. Esasen potansiyel (virtual) durumdaki geçmişin bizim tarafımızdan geçmiş olarak kavranabilmesi, karanlıklardan gün ışığına çıkarak, şimdiki zaman imgesi halinde yayılmasını sağlayan hareketi izler ve benimsersek mümkündür. Kuşkusuz ki, saf anlamda düşünülmüş geçmiş gelecekte ayrılan bölünmez sınır olan ideal bir *şimdiki zaman* vardır. Benim “şimdiki zamanım” diye adlandırdığım şey, hem geçmişim hem de geleceğimin sınırlarını ihlal eder. Öncelikle geçmişimi ihlal eder, çünkü “konuştuğum an, daha

konuşurken benden uzaklaşmıştır”; sonra da geleceğimi ihlal eder, çünkü bu an geleceğe yöneliktir, ben geleceğe yönelirim ve bu bölünmez şimdiki zamanı, zaman eğrisinin sonsuz-küçük bu ögesini saptayabilirsem eğer, gelecek yönünü gösterir. Dolayısıyla “şimdiki zamanım” olarak adlandırdığım psikolojik durumun, aynı zamanda yakın geçmişin bir algısı ile yakın geleceğin bir belirlenimi olması gerekir. Uzamın içinde yayılmış olan madde, hiç durmadan başlayan bir şimdiki zamana göre tanımlanmak zorundayken, şimdiki zamanımız ise, tersine, varlığımızın maddiyatıdır; başka bir şey değil. Şimdiki zamanım dediğim şey benim yakın gelecek karşısındaki tavrımdır, benim eli kulağında eylemimdir. Genellikle yalnızca geçmiş algularız, katışıksız şimdiki zaman, geleceği kemiren geçmişin anlaşılmasız ilerlemesidir. Demek ki bilinç, geleceğe eğilerek onu gerçekleştirmeye ve ona katılmaya çalışan geçmişin şu anki bölümünü kendi ışığıyla her an aydınlatır.” (Bergson 2007: 101, 102, 103, 104, 105, 112). İnsan varlığı itibarıyla maddi mahiyeti itibarıyla ise manevi bir varlıktır. Dolayısıyla maddesi ve ruhundaki maddi öge zamanla bozulabilir ve buna karşın değerlerini yenilemekle kendisini yenileyip aşabilen ve özüne dönebilen bir varlıktır. Süre giden hafıza, tarih, gelenek ve diğer unsurlarıyla insandaki yapıyı değiştirebilir veya yeni bir bireyi toplumsal bir düzen içinde geliştirebilir nitelik arz eder. Yani bir hayat hamlesiyle veya kendisini üstlenimle insan bir sıçrama yapıp ontolojik varlığındaki özü epistemolojik bir süre giden hafıza yapısıyla sürdürür. Burada Husserl’in bakış açısından olaya yaklaşırsak fenomenolojik bir yöneliştten bahsedebiliriz. Burada öz diyebileceğimiz öz kültür “öz görüşü” ve sezgiyle içe dalarak özü gören bir bilinç söz konusudur. Bu bilincin en önemli özelliği yönelmişliğidir. Bilincin bir şey üzerine bilinç olması, bir şeyin bilinci ol-

ması, bir şeye yönelmiş olmasıdır. Buna göre gerçekliği bir kendiliğindenliği yoktur; gerçeklikle yalnızca yönelinen, bilincine varılan, sezgiyle içine girilen, yani idrak edilen bir şeydir. Burada bir indirgemeyle o kültürün öz kavramlarıyla salt ben’ine dönüş vardır (Bozkurt 1998: 54,56). Yani fenomen olarak öz kültür bir yönelmeyi gerektirir. Yani millet se-masında uçuşan özlerin veri haline getirilip, kavranılabilir hale getirilmesi önemlidir. Böylece bireysel “ben”lerden o milleti var eden aşkın “ben”e ulaşmak mümkün olacaktır. Bu bakımdan tarih sadece geçmişin tozlu bir koleksiyonu değil bilincin ve hafızanın temel besin ve esin kaynaklarından birisidir. Bu anlamda hafızanın işlevi romantik bir hatırlamadan öte geçmiştekini kopup gele-erek şimdiki hal ile bütünleşmesidir (Bayraktar 2007: 99). Bu bütünleşmeyi sağlayan şeylerden biri tarih şuuru dediğimiz aktif bilgi deposudur. İnsanı sorumlu kılan şey de tam buradaki bu bilgilenmeye dayalı özgür seçim hakkıdır ve hafızası olmayan sorumlu değildir, tarihsizlikte talihsizliktir. Bütün bu bahsedilen teorik zemin “milli hafıza ve şuurun” oluşum sürecine dair felsefi bir zemine işa-rettir. Tarih, dil ve din gibi muhtelif unsurlar geçmişten geleceğe giden bir milletin hafıza kodlarında önemli parametrelerdir. Süre giden hafıza ve kültür milli tonlarıyla kültürel ve medeni unsurların imtazıyla şekillenerek oluşur. Sonuç olarak bir bellek ve bilinç sahibi olmak bahsettiğimiz teorik zeminin ana kavramlarıdır. Bu yetileri geliştirebilen insan zihni bellek ve bilinçle süre gidenliğini sağlayabilmektedir. Bu da bireyin kişilik kazanma sürecinde kendisini içten ve dıştan etkilerle sezmeye başlaması özüne yönelmesi ve bu yönelme sonucunda kendisini belirlenmiş bir milli yapıya indirgemesiyle olacaktır. Bu fiziksel dünyanın ötesinde bir sosyal dünya kurgulama ve onun soyut dünyasında kavramlarla aklında kendine yer bulması

yani bellek ve bilincini oluşturmasıyla mümkün olacaktır.

Bir millet olduğu gibi olandır. Onun olduğu gibi olmasını sağlayan kültürel bağlamlarının öyle olmasıdır. Kültürel bağlamların mantıksal tasarımı süre giden hafızadır. Süre giden hafıza bir milletin var oluş kaynağıdır. Bu bakımdan en genel ifadesiyle maddi kültürel bağlamlarla manevi medeni bağlamlar teorik anlamda bir milletin var oluşunun esas unsurlarıdır denilebilir. Bu teorik girişi Türk-İslâm kültürünün başyapıtlarından olan Dede Korkut ibarelerindeki ailede ebeveynlerin çocuklara süregiden kültürü aktarmasına dair şu kısım nihayetlendirmek istiyoruz: “Kız anadan görmeyince öğüt almaz, oğul babadan görmeyince sofraya çekmez. Oğul babanın sırrıdır; iki gözünün biridir. Devletli oğul olsa ocağı gönendirir, devletsiz oğul olsa ocağı söndürür” (Gökay 2000: 2; Ergin 1994: 74²; Tezcan-Boeschoten 2001: 30³; Sepetçiöglü 1990: 34).

Bu çalışma Türk-İslâm kültüründe süre giden devam eden babanın oğluna sosyal kültürü aktarmasının bir numunesi olan Kutadgu Bilig’deki Ay-Toldu’nun oğlu Ögdülmüş’e verdiği öğüdü (Yusuf Has Hacib 1998: 102–106), babanın oğluna gönlüne yazması dileğiyle aktardığı vasiyetnamesini mevzu edinmeyi amaçlamaktadır. Zira bir babanın oğluna verdiği değeri onun daha iyi yetişmesini istemek ve sağlamakla göstereceğinde şüphe yoktur. Bu yetişme evresinde öğüt verme klasik devir kaynaklarına en çok yansıyan durumlardan birisidir (Koca 2008: 70). Bu yolla babanın sırrı olan oğlun, iki gözden birisinin, ocağın devletli olacak oğlun babanın sosyal hafızasından oğluna aktararak devamını temenni ettiği unsurlara dikkat çekilmeye çalışılacaktır. Böylece bir Türk-İslâm metninden klasik bir yapıdan modern çağa doğru bir süreç oluşturularak günümüz terbiyesine de bir oryantasyon denemesi yapılacaktır. Bu yolla müşterek bellekle

geçmişin güne ve geleceğe aktarılması hususunda bir deneme yapılacaktır.

Kutadgu Bilig 11. asırda yazılmış olan Türk-İslâm kültürünün en önemli eserlerinden biridir. Her medeniyet kendini korumak ve sürdürmek adına bazı hakikatler ve değerler oluşturur. Bunlarla o medeniyet kendi yorik çerçevesini oluşturduğu gibi kendisini ve devamını da korumaya alır. Bir medeniyete mensup olmak bir anlamda bu hakikatlere mensup olmaktır. Bunların zaman içinde yıpranması o medeniyet adına gerileme olduğu gibi bu değer ve hakikatlerin hatırlanması ve belki de yeni içeriklerle zenginleşerek yeniden hayata aktarılması o medeniyetin canlılığını sağlar. Bu bakımdan millet hayatından geriye kalan maddi ve manevi malzemem bu anlamdaki bir süreklilik adına önem taşır. Ele aldığımız bu eser de içinde taşıdığı pek çok öyle **süre giden hafızanın** temel kodlarına/değerlerine dair önemli bilgiler taşımaktadır. Aile ile alakalı olarak da bu eserde çok önemli konular yer almaktadır. Biz bir çalışma sınırları içinde konuyu çok fazla genişletmeden girişte bahsettiğimiz hafızanın aktarılması ve toplumsal edim ile kendini sürdürme problematiği açısından eserde yer alan bir kısmı analiz etmeye çalışacağız. Burada babanın oğluna 11. asırda verdiği vasiyet niteliğindeki nasihat ona yazdığı vasiyet üslubundaki eserin tarihi geçmişe sahip olmasına karşın özündeki genel geçer anlayışla her devirde bir babanın oğluna vermesi muhtemel tavsiyelerdir. Zaman değişti, hangi devirde yaşıyoruz efendim gibi sorularla kültürümüzün muaheze edildiği öte yandan da belli kültür kodlarına bağlı insanların nasıl yaparız, çocuklarımızı bu dalgalardan koruruz sıkıntısını yaşadığı bir devirde çelişkilerle dolu akıllarımız ve ruhlarmıza Kutadgu Bilig’den beklide saadetbahş bazı ipuçları bulmamız ve aydınlanmamız mümkün olabilecektir. Eserin özündeki kurgu konuşma üslubu taşıdığı

kişin burada satırlar arasında dikkatlerden kaçmış bulunan bazı temel kavramlar eğitim bilimciler tarafından işlenerek kavrama dayalı öğretim için temel teşkil edebilirler, yine çocuk edebiyatıyla ilgilenen edebiyatçılar ve akademisyenler buradaki bilgileri teorik ve pratik çalışmalarında kullanabilirler. Tek-kişi olan çocuklarına milli bir bünyenin tüm-kişileri özelliği katmanın ebeveynleri yaşıyan modern zamanın ebeveynleri için de belki mütevazı bir çağrı olabilir. Çünkü toplumsal birlik edimi pek çok şeyin maddi noktadan değerlendirildiği hatta sanallaştığı bir çağda soyut bir dilden ziyade epistemoloji ve mantıksal düzende işleyen bir akıl tarafından aktarılmalıdır. Geçmişinde anlamlı değerlere sahip olduğunu düşünen zihinler ancak bunu rasyonelize ederek modern zamanın idrakine sundukları takdirde anlamlı bir iş yapmış olabilirler. Aksi halde anlayışları değişen bir çağda geçerliliğini yitirmiş mantıklar ve söylemlerle hitap edilen genç zihinler söz sahibine belki romantik bir saygınlıkla bakarlar veya ne diyor bu ya! tavrını takırlar. “Dün dün de kaldı cancağzım bugün yeni şeyler söylemek lazım” diyen zihniyet muhtemelen bahsettiğimiz mülahazaları da göz önüne almıştı. Modern çağın internet ağlarından çocukların aklına saldıran kavram virüslerini silmek ya da onların yapısını çözererek etkisiz hale getirmek için bir takım paket programların olması gerekir. Yani düşündüğünü düşünebilen insan öz-bilinçsel bir varlık (Reçber 2001: 75) olmasıyla kendi içinde olmaktan çıkıp kendisi için olmaya doğru evrilirken şüphesiz düşüncesine kılavuzluk edecek bilgiler olmalıdır. Zira insan yaşadığı dünyanın olgusalılığı ile çevrelenmiştir. Fiziksel ve sosyal zekâsıyla bu dünyayı algılamakta ve onu geliştirmektedir. Kendisi içinde değerlerini bu anlamda kendisine dairle geliştirebilecektir. Bu noktada tarih bilinci ve sosyal hafıza bireyden topluma geçişte önemli yere sahiptir. *Tarih şuu-*

ru, tarihin akışı hakkında belli bir görüş sahibi olmak demektir. İnsan tarih olaylarını manalı bir bütün içindeki parçalar hâlinde gördüğü anda “tarih şuuru” kazanmış olur. (Güngör 1989: 75) Milli devletler “millî tarih şuuru” üzerinde kurulur. Milli tarih şuuru millete ait tarihin basit vakalar yığımindan ibaret değil de, bugünkü kaderi çizen manalı bir zincirin halkaları hâlinde anlaşılması demektir. Milliyetçilerin savunduğu bir milli tarih şuuru o milletin insanlarını belli bir milli benliğe sahip kimseler hâline getirecek, bu da ortak tarihe sahip insanların yine ortak çalışma ile kuvvetli bir istikbal verebilecekleri fikrini kuvvetlendirecektir. *Tarih şuuru sayesinde arkamızda sonsuz bir geçmişin bulunduğunu ve önümüzde sonsuz bir geleceğin bulunabileceğini düşünebiliyor, bu düşüncenin verdiği azim ve metanet içinde hareket edebiliyoruz.*’ (Güngör 1989: 75) ‘Ortak tarih şuurunun doğması sadece bugünkü mevcut olan şeylere meşruluk ve güç kazandırmakla kalmaz. Mazi birliği, yeniliklere temel bulmakta da faydalı olabilir. Bugünkü hayatımızda var olmayan bir şeyin kaynağı çok eski geçmişimizde bulunduğu veya gösterildiği takdirde o da bir çeşit meşruluk kazanır, yerli ve milli olur. Fakat herhangi bir yeniliğe eskiden kök bularak meşruluk kazandırmak, her şeyden önce eskinin tanınmış ve benimsenmiş olmasıyla mümkündür. Geçmişten kök bulmak, yeni hâle getirmekle aynı mânâya gelir. Şu hâlde geçmişin hiç değilse bir “sosyal hafıza” hâlinde bugünkü hayatımızda bulunması şart oluyor.’ (Güngör 1989: 80) Bir milletin yüzyıllar için olduğu gibi olan olgusalılığına dair müşterek sosyal hafızaya bağlanan ve anlamlar, değerler gibi ortaklarına katılan bunların mantıksal içyapılarını kabullenen bireyler kişiliklerini buldukları toplumları içerisinde var olacaklardır. Bu bağlamda aile içinde değerlerin süre giden hafıza içinde toplumdaki görece bile olsa müşterek

sosyal hafızaya bağlanması edimi önem taşır.

Bahsedildiği gibi bu çalışma klasik bir metinden bir babanın oğluna aktarmayı dileyerek vasiyet ettiği ve gönlüne emanet bıraktığı sözlerin değerlendirilmesine yöneliktir. Dilenen romantizme bürünmeyen, şovenist bir üslup taşımayan, ideolojik bir kolaycılığa dalmayan bir terkibe ulaşabilmektir. Bir oğul imajı ve süre giden bellek bu bağlamda ana temalar olacaktır. Kutadgu Bilig'deki bu kısmın seçilmesini sebebi öncelikle içeriği itibarıyla bir babanın oğluna seslenişi olması ve metnin canlı karşılıklı konuşma üslubunda yazılmış olmasıdır. Ötesinde metinde geçen kavramların zamanı aşar niteliğinin görülmüş olmasıdır. Nihayet metindeki tavsiyelerin geleceğe aktarılmasının sağlayacağı faydanın mülahaza edilmiş olmasıdır. Fert olarak bireylere kişilik kazandırıp, toplumsal çerçeveye taşınacak bir nitelikte olması, hem insanın kendi şahsını inşası hem de yabancılaşmaya karşı insanın kendi öz bilinçselliği ile kendi özünü sentezlemesi, tek kişinin tüm kişiye dönüşmesi için önemli görülen noktalar bulunmaktadır. Metindeki kavramlar tasnif edildiğinde bireye, toplum içindeki bireye ve metnin bağlamına uygun olarak inanç-birey ilişkisi en genel başlıklar olarak belirlenebilir. Ve nihayet baba-oğul ilişkisinin seçilmesinin diğer bir önemli sebebi ailede görülen bu sosyolojik ilişkinin devlet baba kavramsallaştırılmasında genelleştirilmiş olmasıdır. Bu bakımdan bir siyasetname olan Kutadgu Bilig'de babanın oğluna tavsiyeleri bir anlamda da devletin oğullarından beklentisini de açığa çıkaracaktır. Ele aldığımız metin içerisinde devlete dair atıfların olması bu görüşümüzü destekler mahiyettedir. Bu sayede belki de devlet baba kavramının rasyonel bir kavramsal içeriği olduğu hususu da ortaya konulabilecektir. Bu yolla baba-oğul imajınasyonu ile ailenin ve kültürün küçük planda devletin

devamı ise büyük planda süre giden hafıza noktasında ele alınabilecektir.

Kutadgu Bilig'de incelediğimiz bölüm bir öğüt ve vasiyet metnidir. Burada Ay-Toldı oğlu Ögdilmiş'e bazı konularda tavsiyeleri yer almaktadır. Burada metni incelerken tıpkı Sokrates'in metnindeki şahıs adlarının içeriğe uygun olarak anlamlı olması gibi metinde baba ve oğul konumunda kurgulanan şahısların adlarının ve sembolize ettiklerinin incelenmesi öncelikle önem arz eder. Bu isim analizi metnin içeriğini daha iyi anlamak bakımından da önemlidir. Burada öğüt veren durumunda olan Ay-Toldı saâdeti ve veziri temsil ederken kendisine öğüt verilen Ögdülmüş akli ve vezirin oğlunu temsil etmektedir. Yani devlet bulmuş bir vezir akli temsil eden oğluna bir bilgi aktarımı yapmaktadır. Bu durum baştan itibaren temellendirmeye çalıştığımız oğul imajı ve devam eden bellek tezi bakımından da anlamlıdır. Bu hem aile hem de devlet bazında devamı istenen bir değerler manzumesinin oğul yerine konulmuş olan akla aktarımını sembolize etmektedir. Yani devletin en yücesindeki bir bellek oğluna ve diğer yandan akli sembolize eden konuma hitap etmektedir. Yani akıl bir tüm kişilik tarafından oryante edilerek bir tek kişilikten tüm kişiliğe dönüştürülmek istenmekte ve süre giden bellek oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu bakımdan görüleceği üzere bu öğüt ve vasiyet metnin daha içeriğine girmeden konuşan şahısların adları ve sembolik konumları bile önemli ipuçları içermektedir. Burada saâdete ulaşmış bir kişi akla hitap ederek olmasını dilediği değerler manzumesini sunmaktadır. İşığını devletten alan saâdet bulmuş vezir bu ışıkla aydınlanmayı bekleyen oğla ve onun kişiliğinde tüm oğullara hitap etmektedir. Burada devletin bireyi rasyonel bir bağlamda ele alarak onun aklına hitap ettiği görülür. Yani devleti temsil eden akıl halkı temsil eden akla rasyonel

kavramlarla seslenmekte ve somut beklentiler içine girmektedir. Böylece müşteri bir sosyal hafıza somut değerler üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Bu beklentiler kurgulanırken metinde genel olarak, birey, toplum içindeki birey ve sosyal bağlama uygun olarak inanç ve birey gibi konular da bilgi verilmektedir. İnsan bilinci belleğin oluşturduğu bir varlıksa burada devlet bilinci insanın kişilik kazanarak oluşması noktasında baba-oğul bağlamından yola çıkarak süre giden hafızayı oluşturmaya çalışmaktadır. Burada bilincin belli bir alana yöneltilerek bilincin kurulmaya çalışıldığı görülmektedir. Baba-oğul arasındaki bireysel “ben”lerden toplumsal “ben”e doğru bir yöneliş söz konusudur. Burada sunulan değer ve denge kapsamı var olan sosyo-kültürel ortama göre şekillenerek fizik ve metafizik dengesini gözetmektedir. Yani hem fiziksel zekâyâ hem sosyal zekâyâ yönelen bir retorik söz konusudur. Birey ve toplum adına denge kurulduğu gibi metafizik boyutlu bir dengeleme kurgusu da söz konusudur.

Ele alınan öğüdün başı *gönlünü ve dilini doğru tut* (Yusuf Has Hacib 1998: 102) diye bireyin durumuna ilişkin sözlerle başlamaktadır. Bundan sonra Alaha inanç konusunda tavsiyeler yer almakta ve ardından *tavır ve hareketler doğru olmak, doğru yoldan sapmamak, alçak gönüllü olmak ve tevazu ile konuşmak* (Yusuf Has Hacib 1998: 102) konusunda bireye yönelik öğütlerle devam edilmektedir. Burada bireye dair kavramların içine metafizik boyutlu inanca dair olan yerleştirilerek kavramsal çerçevenin içi doldurulmaktadır. Böylece bireyin değerler sistemi bir aşkın değer sistemi ile temellendirilmiş olmaktadır. Bu tavsiyelerin ardını dünyanın geçiciliğine ve malın nasıl kullanılması gerektiğine dair sözler takip etmektedir. Allah’a inanmak ve dünyaya bel bağlamak genel anlamda İslâmi dönem

Türk düşüncesinde teorik ve pratik anlamda değeri olan hususların başında gelir. Öyle ki bu konu sivil mimariye bile aksetmiştir. Yapılan evler dünyanın işinin bitmeyeceği ve faniliği düşünülerek malzemesi buna uygun seçilirken bir yanı da yapılamadan yarım bırakılmaktadır. Metinde bu ilk sözleri yine bireye hitap eden *doğru ol, dürüst hareket et; doğruluk insanı mesut eder* (Yusuf Has Hacib 1998: 102) tavsiyesi takip etmektedir. Burada doğruluğa dair *Hareketi doğru olan insan ne der, dinle; insan her iki dünyayı kazanır. İnsan günün mesud geçmesini isterse, bunun çaresini doğrulukta aramalıdır. Sen muhakkak zengin olmak istersen, bil ki, asıl zenginler kısmeti doğrulukta bulmuşlardır. Büyük ve halka baş olmak istersen, doğru yoldan şaşma, insan uslu-başlı, tavrı ve hareketi doğru olursa, her iki dünyada güneşi parlar* (Yusuf Has Hacib 1998: 103) sözleriyle doğruluk kavramına her iki dünya açısından bakışla başlayıp biten bir mantık örgüsünde içerik kazandırılmaktadır. İnsan bireysel var oluşu adına günlerini nasıl değerlendirmelidir, zenginlik kavramına nasıl aşkın bir anlam yüklenebilir ve devlet sahibi olmanın en tutarlı yolu nedir sorularına doğruluk kavramı ile bugünde çok anlamlı olan bir içerik kazandırılmaktadır. Sonunda ise iki dünya dengesi kurularak bitirilmektedir. Görüleceği gibi burada birey, toplum ve devlet adına baba oğluna tavsiyelerini başında inanç parantezine alınmış doğruluk kavramı ile yol göstermektedir. Platon’un doğruluk üzerine konuştuğu sırada “..İşte bende bunu anlatacağım. Doğruluk varsa, bir tek insanda olduğu kadar bütün bir insan topluluğunda da vardır, değil mi? Daha büyük olan bir şeyde doğruluk, daha büyük ölçüde vardır. Onu orada görmek daha kolaydır.” (Platon 2006: 54) sözleri ile Kutadgu Bilig’deki tavır karşılaştırıldığında buradaki felsefe ve yöntemin daha iyi anlaşılacağı açıktır. Doğruluk

kavramı hangi felsefe ya da inançla temellendirilse temellendirilsin bir eğitim ve devlet siyaseti öğretisinin en başta gelen kavramı olarak dikkati çekmektedir.

Doğruluk ortaya konduktan sonra bunun neyle gerçekleşeceği ve onun düşmanının ne olduğu yani alt kavramı ve anti tezi de verilerek oğlun aklına istikamet verilmeye devam edilmektedir. Burada doğruluğun devamında iyilik yapmak öne çıkarılmaktadır. Daima iyilik yapıp kötülükten uzak durulması öğütlenmektedir. Bu bağlamda da kötülüğün gelebileceği konularda uyarılar gelmektedir. *Kötü arkadaş, ikiyüzlü adam, dedi kodu* kötülüğün kaynakları olarak zikredilerek toplumsal bağlamda bir geçiş söz konusudur. Kötülükten sakınma yolu olarak tecrübeli insanlarla oturulup kalkılması ve duyulan her sözün dinlenmesi ama inanılmaması uyarısı gelmektedir. Bu kısımda en önemli uyarılardan biri sır saklamaya dair olarak gelmektedir. Ve nihayet kıskançlık ve çok yiyip içme konusunda uyarılarda bulunmaktadır. Burada görülen resimde doğruluğun nelerle paralel ve nelerle zıt gittiği görürülerek kavram içerik kazanmaktadır. İyilik toplumsal bir erdem olduğu ve insan kendi kendine iyi olamayacağı için toplumsal bağlamlarla ilgili öğütler yer almaktadır. İlginç bir şekilde yiyeceğin insan kişiliği üzerindeki etkisini bilen bir akıl tüm bu kavramsal olaylar içine yeme içme konusundaki uyarıyı da koyuvermiştir. Müellif bunu devam eden satırlarda *dilini ve gözünü gözet, boğazına dikkat et; az ye fakat helâl ye* (Yusuf Has Hacib 1998: 104) uyarısıyla daha da açık hala getirmiştir. Sonuçta doğru insan iyilik yapan ve kötülükten kaçınandır. İyi ve kötü ise yukarıda bahsedilen içeriklerle oluşturulmaya çalışılmıştır.

İyi huylu olmak, hayâli olmak, aceleci olmamak, tatlı dilli olmak ve yerinde söz söylemek, işlerin sonunu düşünmeden bir işe girmemek, öfkeyi tutmak, yalancı olmamak, ölçülü harcama yapmak

ve sabırlı olmak bireyin gelişimi adına verilen temel kavramlar olarak dikkati çekmektedir. *Sabırlı ol, sabretmek er işidir; insan sabır ederse, göğe bile yol bulur* (Yusuf Has Hacib 1998: 105) sözleriyle sabır konusunda özel bir vurgu yapılmaktadır.

Metinde dikkat çeken önemli bir başlık ise *kardeş ve akrabaya yakınlık göster; güler yüzle büyüğün ve küçüğün gönlünü al, tuzu, ekmeği bol tut, başkalarına ikram et; bir kimsenin ayıbını görürsen açma, üstünü ört* (Yusuf Has Hacib 1998: 105) şeklindeki toplum hayatında son derece önemli olan ve gittikçe gündelik hayatımızda etkisini yitirmeye başlayan değerlere atıf vardır. Yakın aile bireyleriyle sağlıklı ilişkiler, büyük ve küçüklere güler yüz, tuz ekme hakkı bilmek ve ikram etmek ve toplumsal barış ve esenlik adına hataları görmeyici olmak erdemi burada öne çıkarılmıştır. Bugün bireyselleşme toplumumuzda da gittikçe kendini düşünme erdemsizliğine dönüşmektedir. Buna karşı ise süre giden belleğimizde yukarıdaki öğütlerin önemini düşünerek yeniden gün be gün tazelenmesi için aile içi ve dışı eğitim de dikkatle üzerinde durmalıyız. Bütün bu başlıklar çocuk edebiyatında birer hikâyeye konusunu yapılabilir ve ders kitaplarına konulabilir. Didaktik olmadan hafızanın bu bilgilerle donatılması zarureti gittikçe daha çok ortaya çıkmaktadır.

Metnin belli yerlerinde zaman zaman olduğu gibi araya öte dünya ile ilgili öğütler serpiştirilmeye devam edilmiştir. Allah'a inanç mevzuu ve dünya-ahiret dengesi kurulması ötesinde ölümün unutulmaması ve ibadette gayretli olunması hususlarında tavsiyeler yer almaktadır. Yine şarap içmemek, zina yapmamak gibi dini hükümler de metinde yer almaktadır.

Sunmaya çalıştığımız bu birey ve topluma yönelik öğütler ötesinde nihayet sona doğru devlete dair uyarılar gelmektedir. Böylece, birey-toplum ve dev-

let üçgeninde düşünülen süre giden hafızanın içi tamamen doldurulmaktadır. *Saadete kavuşursan kibirlenme; kötülük etme, elinden geldiği kadar iyilik yap. Bu dünya ile oyalanma, geçer, gider; bu devlete inanma çabuk ihtiyarlar, hayata bel bağlama, rüya gibi geçer; boş saâdete güvenme, kuş gibi uçar, hayatı boşa geçirme, iyilik yap geçip gidenlerden ibret al* (Yusuf Has Hacib 1998: 105). Görüleceği gibi devlet konusu bir iktidar ve güç meselesi gibi değil iyiliğe bir vesile olarak ele alınmakta ve geçiciliğine vurgu yapılmaktadır. Günümüz siyasi sorunları ve yönetim anlayışları düşünüldüğünde bu basit görünen tavsiyelerin ne kadar çetin, uygulanmasının nasıl yığıtlık isteği çok iyi anlaşılacaktır.

Bütün bu sözlerin söyleniş sebebi bireyin mesut bir kişi olmasını sağlamaktır. Bir baba devlete nail olmuş bir baba erdem penceresinden oğlunu bir kavram gezisine çıkarmış ve onu birey, toplum ve devlet noktalarından yönlendirmek isterken hafızasındakileri ona aktararak süre giden sosyal hafızanın devamını temenni etmiştir. Nihayet bu vasiyet şöyle biter; *Her şeyi söyledim; buna inanır ve sözümü tutarsan, daima mesud olursun. Sana söylediğim sözün adı vasiyettir; bu sözleri unutma, gönlüne yaz* (Yusuf Has Hacib 1998: 106) Akli temsil eden Ögdilmiş'e vasiyet bu sözleri unutma gönlüne yaz hitabı ile biter ki başlangıçta gönlü doğru tut uyarısıyla başlamıştı.

Gönül doğuya has bir kavram olarak batılı dillerde tam karşılığı da olmayan bir kelimedir. Oranın doğru tutulup değerli şeylerin oraya yazılması son derece önemlidir. Önemlidir zira buradaki kavramlar maddi olduğu kadar manevi içeriği olan, fiziksel zekâyla olduğu kadar sosyal zekâyla da ilgili olan şeylerdir. Bu bakımdan Kutadgu Bilig'te kavramsal temelde konusunu gönülle başlatmış ve gönülle bitirmiştir. Bir babanın oğlundan dilediği gönülden olmasıdır. Zira

doğuda en kutsalın barındığı yer akıl değil gönüldür. Zira insanın ontolojik varoluşu doğuda Batı felsefesindeki gibi akılda değil gönülden olmaktadır. İnsanı var eden numenal âleme ait olan kısmı gönül fenomenel kısmı ise akıl temsil eder. İnsanın, toplumun ve devletin var oluşsal tözünü doğuda gönül kavramında aramak zarureti vardır. Bu bağlamda gönül kavramı var eden bilinç karşılığıdır. Aşkın zaman içinde zamansala indirgenmiş tözdür gönül. Zira var edene ister Allah, ister idea, isterse madde densin bunun yansıdığı ve kendisini gerçekleştirdiği alan gönüldür. Gönülün yabancılaştığı yer ise nefis veya istençtir. Ve bu yabancılaşmadansa ancak gönül kendi içinde kendisi içine dönerek süre giden sosyal hafızasıyla yeniden var olarak kurtulabilecektir. Bu bakımdan yabancılaşma kavramı sadece insan olmak özüne değil, kültürel bir bilinç alanı olan kültür için de söz konusudur. Bu konuda da yeniden öze dönmek ancak sosyal hafızanın dil, tarih ve kültür gibi kaynaklarını modern karşılıklarıyla ortaya koymasıyla mümkün olabilecektir. Yoksa ne kadar köklü olduğunu söylemek romantik bir tavır olmanın ötesinde hiçbir fonksiyonel anlam içermemektedir. Eğer ağacın kökündeki enerji en yukarıdaki dallara ulaşamıyorsa o ağacın zevali yakın demektir. Bugün modernizm ve globalizm gibi kavramların etkisindeki dünyamızda süre giden bellek ve sosyal hafızanın korunması konusu gittikçe önem kazanmıştır. Babaların oğul imajinasyonu gittikçe belirsizleşmekte ve kendine özgülük kavramına dair bilgi kaynakları daralmaktadır. Babaların sözlerin inandırıcı bulunmamakta ve gönle tesir etmemektedir. Bunun en önemli nedeni bilginin zamaneleştirilmeden ve didaktik olarak verilmesidir. Bugün çocukların hafızalarını hazırlayacak masallar, oyuncaklar, çizgi filimler ne yazık ki çok azdır. Modern kültür karşı konulamaz görünen alet ve edevatıyla kendisini da-

yatmaya devam etmektedir. Diğer yanda ise doğruluk gibi zaman ve mekân üstü bir kavram bile aile ve örgün eğitimde çocuklara içselleştirilmemektedir.

Sonuç olarak, önemli olan yetişen genç kendisi, toplumu ve siyasi çerçeve ile alakalı kavramsal nitelik kazandırarak kendinden, toplumundan ve yaşadığı düzenden haberdar bir kişi olmasını sağlamak, bunu yaparken genç süre giden hafızada toplumsal bir çerçevede değerler kazandırılması, bu değerler sayesinde insanın kendi kişiliğini var etmesi, ve var oluşun sürekliliğinin sağlanmasıdır. Burada beklenen sade bir heyecan ve bilgi aktarımından ziyade kültürün eylem bazında harekete dönüşmesidir. Ancak bu noktada hafıza canlanıp yeniden ete kemiğe bürünmüş ve geçmişe dair olan mana yeniden hayat bulmuş olabilecektir. Yoksa kültürel bazı kodların müzeliğe malzeme gibi sunulduğu yalıtılmış ortam düzeneklerinde kendi somut ya da soyut kültürüne dair kavram ve şeylerle karşılaşan birey bir kazanım sahibi olmadan geçici bir kısır döngüler sarmalında hayatını geçirecektir. Bu bakımdan insanın kendini bilmesi noktasında insan nedir, kişiliği bir süreç midir? sorusunun cevabı kişilik inşasında son derece önem arz eder. İnsan bir robot olmadığına göre doğuştan getirdikleri kadar ve ondan çok sonradan kazandıklarıyla kişi olmaktadır. Burada da kişi olma noktasında yabancılaşma meselesi ve bunun önlemini almak önem arz etmektedir. Bunu sağlamak için diyalektik gelişimde insanın özünde kendini sentezlemesi, kişiliğinin hakiki varlığa doğru olmak gayreti, aşkınlık özlemi, aşkınlıktırıcı değer kazanması, insanın statik varlığına değerler üzerinden dinamik bir hayatıyet vermek, cüzi hafıza olan genç bireyi geleceğin külli hafızası ile şekillendirmek son derece önemlidir.

NOTLAR

1 Gazi Üniversitesi Türk Halk Bilimi Araştırma ve Uygulama Merkezi bünyesinde yer alan Soyut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması (SOKÜM) gibi girişimler bu noktada çok önemli ve değerli somut faaliyetlerden olarak burada zikredilmelidir.

2 “Kız anadan görmeyince öğüt almaz, Oğul atadan görmeyince sufra çekmez. Oğul atanın yetiridir, İki gözünün biridir. Devletli oğul kopsa ocağının közidir.”

3 “Kız anadan görmeyince öğüt almaz, Oğul atadan görmeyince sufra çekmez. Oğul atanın sırrı-dur, İki gözünün biri-dür. Devletli oğul kopsa terkeşinde tindür, Devletsüz oğul kopsa ocağı köridür.”

KAYNAKÇA

Akarsu, Bedia. “Kant'ta Mekân ve Zaman Kavramları”, *Felsefe Arşivi*, S.14.

_____, *Kişi kavramı ve İnsan Olma Sorunu*, İstanbul. İnkılâp Yayınevi, 1998.

Bayraktar, Levent, “Bergson'da Ruhun ve Kişiliğin temeli: Hafıza”, *Lapsus*, /II, Galatasaray Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Yayınları, 95, 99.

Bergson, Henri *Madde ve Bellek*, (Çev. Işık Ergüden), Ankara, Dost Kitabevi, 2007.

Bozkurt, Nejat. *20. Yüzyıl Düşünce Akımları*, İstanbul. Morpa Yayınları, 1998.

Dindar, Bilâl, “Personalizm”, *Felsefe Dünyası*, S.5, Türk Felsefe Derneği Yayını.

Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1988.

Güngör, Erol. *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1989.

Koca, Salim, “Türk Aile Kültürü”, *Kardeş Kalem*, S.14, Avrasya Yazarlar Birliği Yayınları.

Platon. *Devlet*. Çev. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Reçber, Mehmet Sait. “Ben'liğin Varlığı ve Bilgisi”, *Felsefe Dünyası*, S. 33, Türk Felsefe Derneği Yayını, 2001.

Sepetçioğlu, M. Necati. *Dedem Korkut'un Kitabı*. İstanbul, Akran Yayıncılık, 1990.

Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig*. (Çev. Reşit Rahmeti Arat), Ankara: TTK, 1998.